

між Високою Портою та Річчю Посполитою і мало важливе значення в налагодженні мирних відносин між зазначеними державами.

Turanly Ferhad

Military campaigns and « the Cossack problem » in the Turkish-Polish peace treaties XVII - beginning of XVIII centuries.

The author of the article considers «the Cossack problem» that existed during the peaceful processes, which proceeded the said match, issues in regard of the direct conclusion of a peaceful agreement as well as the consequences of the said military conflicts.

Key words: a source, chronology, a sea, a Cossack, Khotyn, an agreement

Туранли Ферхад

Военные походы и «казацкий вопрос» в турецко-польских мирных договорах XVII – начала XVIII вв.

В статье рассматривается «казацкий вопрос» в переговорных процессах, которые предшествовали объявлению военных походов и заключению мирных соглашений между Речью Посполитой и Османской империей в XVII – первой четверти XVIII вв. В частности, указываются причины объявления Хотинского похода, ход событий, связанных с этим походом, непосредственно заключения соответствующего мирного договора и последствия указанных военных конфликтов.

Ключевые слова: источник, хронология, море, казак, Хотин, договор.

УДК 94(477)

Людмила Новікова

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЧЕРКЕСЬКУ (ЧЕРКАСЬКУ) ВЕРСІЮ
ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА В ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ
XVIII – першої третини XIX ст.**

У статті приділяється увага черкеській (черкаській) версії походження козацтва, передусім українського. Про християнське населення Північного Кавказу, назва якого черкеси, і яке використовує слов'янську мову, наскільки нам відомо, вперше згадується в історико-географічних працях XVI століття. В історіографії поєднання понять черкеси-черкаси та козаки мало місце, ймовірно, вже у XVIII столітті. Це можна простежити у працях Байєра, Татищева, створених в умовах Російської імперії. Однією з передумов звернення істориків до черкеської (черкаської) версії походження козацтва було вживання ще з XVI століття по відношенню до козаків назви «черкаси». У другій половині XVIII століття до цієї теми звертаються історики, що спеціалізуються на історії донського та українського (запорозького) козацтва (Рігельман), або переслідують у своїй історіографічній діяльності певні політичні цілі (Болтін). При порівнянні низки документів виявляється, що Болтін як інтелектуала особливо цінував відомий російський державний діяч Потьомкін, який після знищення Нової Січі займався справою відновлення козацького війська за рахунок колишніх запорожців, з метою використати його на службі Російській імперії. На цю увагу привернув той факт, що робота Болтіна, у якій йде мова про черкеське (черкаське) походження козацтва, вийшла у той же час (1788 рік), коли Катерина II писала Потьомкіну про ймовірність переселення колишніх запорожців на Тамань, де вони мали виконувати важливі для імперії функції військового характеру. Таким чином, вживання черкеської версії походження козацтва у роботі Болтіна набуло політичного характеру, дозволяло пов'язати за допомогою історичних аргументів запорозьке козацтво з північнокавказьким регіоном. На межі

XVIII–XIX ст. інший автор, який побував на Тамані, в середовищі Чорноморського козацького війська, створеного зі залученням колишніх запорожців, прямо пов'язує походження цього війська з черкеською (черкаською) теорією. Це ще раз підтверджує наш висновок щодо того, що у роботі Болтіна ця версія з'явилася під впливом конкретних політичних чинників, пов'язаних з обставинами створення та визначення території для Чорноморського козацького війська. У першій третині XIX століття цю концепцію як власну відстоює історик Бантши-Каменський. Однак у нових умовах вона не отримала визнання з боку інших істориків, які шукали нові пояснення витокам козацтва.

Ключові слова: черкеська (черкаська) теорія; запорозькі козаки; чорноморські козаки; історіографія козацтва у XVIII ст.; історіографія козацтва у XIX ст.

В історичних працях, які були створені в Російській імперії в XVIII – першій третині XIX ст., при зверненні до питання про витоки козацтва в межах цієї держави автори не раз зупиняються на так званій черкеській (черкаській) версії. В історіографії неодноразово приділялась увага цьому феномену, зокрема, у працях В.Ф. Горленко, або С.Маркедонова¹³⁴. Але причини актуалізації та поширення гіпотези саме в цей період в історіографії не розглядалися. Мета нашого дослідження – спробувати визначити причини поширення цієї версії в історіографії XVIII – першої третини XIX ст.

Історіографічні передумови появи цієї гіпотези пов'язані, ймовірно, з працями авторів ще XVI ст. З іншого боку, у XVIII ст. достатньо популярними залишалися етимологічні підходи до трактування окремих суспільних явищ, від значення слова до можливого історичного контексту, в якому воно виникло, тобто від назви міста Черкаси або вживання щодо козаків назви «Черкаси» встановлювався прямий зв'язок з черкесами. Політичні передумови полягали у намірах Російської імперії створити міцний плацдарм на Північному Кавказі, Тамані, тим самим укріпитися на кордоні по р. Кубань за допомогою козацького війська. Причому це територіальне розширення, використовуючи черкеську (кавказьку) теорію походження козацтва, можна було обґрунтовувати за допомогою історичних аргументів – зокрема, таких, як походження предків козаків (українських, чорноморських), яких збиралися переселити на цей кордон, з Північного Кавказу. З двома останніми чинниками, на нашу думку, можна пов'язати актуалізацію гіпотези в роботі генерал-майора Івана Болтіна, що була надрукована у 1788 р.

Наскільки нам відомо, в літературі вперше згадується про жителів району П'ятигір'я, причому як про представників християнської віри та навіть носіїв славонської (очевидно, слов'янської) мови, у XVI ст.

¹³⁴ Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии в конце XVIII – первой половине XIX ст. – К.: Наук. Думка, 1988; Маркедонов С. Основной вопрос казачества: российская историография в поисках «древнего» казачества // Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сб. статей. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/429779/read> (26.10.2015).

Так, польський історик Матвій (Мацей) Меховський у своїй роботі «Трактат про дві Сарматії, Азіатську та Європейську, й про те, що в них знаходиться» (1517) згадує про християнське населення кавказького П'ятигір'я. Описуючи Азійську Сарматію, яку автор розташовує між Доном або Танаїсом та Каспійським морем, у розділі 7 «Про кордони володінь заволзьких татар» він занотував наступне: «На півдні, у напрямку до Каспійського моря розташовані гори Іберії та Албанії, які у руських називаються за ім'ям народу П'ятигорські Чиркаси (Pietihorskij czyrkaszy), тобто приблизно Чиркаси п'яти гір (Quinquemontani). Серед цих же гір живуть хазарські племена, які, згідно вашій моравській легенді, були обернені у віру христову святими братами Кирилом та Мефодієм, надісланими імператором Константинопольським Михаїлом. Газари і дотепер слідуєть грецькій вірі та обрядовості. Це – войовничі люди, що мають зв'язки по всій Азії та Єгипту; у них заволзькі татари купують зброю. В наш час греки називають ці племена абгазари та абгазели. По сусідству з ними знаходяться племена черкесів (Circassi) та менгрелі (Mengrelli). Все це – християни грецького обряду, навернені св. Кирилом». Далі М. Меховський вказує на те, що «з гір черкесів п'ятигорських» «виходить ріка Кубань (Собан)»¹³⁵. У тому ж XVI ст. барон Сигізмунд Герберштейн у своїх «Записках про Московитські справи» (1549), написаних у зв'язку з його другою дипломатичною місією до Московії у 1526 р., звертаючись до питання поширення слов'янської (або склавонської) мови, говорить про те, що нею користуються ціла низка народів від Далматів, Боснійців до поляків і руських та «Черкас П'ятигорців у Понта»¹³⁶. Можливо, увага згаданих авторів до «черкас» була викликана не тільки тому, що вони населяли певний географічний регіон та мали особливу культуру. Ймовірно, цей інтерес був викликаний поширенням у XVI ст. в Московській державі назви «черкаси» щодо козаків. З іншого боку, зафіксоване у XVIII ст. функціонування в середовищі донських козаків «черкеського міфу», дозволяє зробити певні припущення щодо того, хто ж могли бути у XVI ст. згадані М. Меховським і, особливо, С. Герберштейном, черкеси (черкаси)-християни, що розмовляли слов'янською мовою.

Прямий зв'язок між черкесами та козаками встановлюється в історичних працях XVIII століття. Цей процес відбувався в два етапи. Спершу з'являються версії Г. Байера (що ще до X ст. відносив переселення людності з території Кабарди)¹³⁷ та В. Татищева. Можливо,

¹³⁵ Матвей Меховский. Трактат о двух Сарматиях. М.-Л. АН СССР. 1936. – С. 62-63. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Mehovskij/frametext1.htm> (26.10.2015).

¹³⁶ Барон Сигизмунд Герберштейн. Записки о московитских делах. Павел Иовий Новокомский. Книга о московитском посольстве. – СПб., 1908. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gerberstein_3/frametext1.htm (27.10.2015).

¹³⁷ Маркедонов С. Вказана праця.

їх гіпотези були наслідком вивчення історичних джерел, водночас не виключаємо, що, як і Олександр Рігельман, вони, особливо В. Татищев, були обізнані з міфом про черкеське походження, що поширювався серед донських козаків.

Традиційно «черкеська теорія» походження козацтва пов'язується з ім'ям Василя Микитича Татищева. Цей відомий у свій час адміністратор та історик був знайомий з Україною та українським козацтвом достатньо близько. Так, у складі драгунського полку він брав участь у відомій Полтавській битві. На початку 1730-х рр. він підготував перший текст російської історії. Новий варіант був виданий вже після його смерті, у 1768 р. В. Татищев відзначав, що початок козаків пов'язаний з тим, що у 1282 р. «баскак татарський Курського княжіння, закликавши Черкас з Бештау, або П'ятигір'я, населив слободи». Збільшилася кількість від «руських втікачів», що «чинили...розбої». Далі вони пішли до Канева і побудували на Дніпрі місто Черкаси. Донське козацтво, на думку В. Татищева, мало свій початок від запорожців¹³⁸. Отже, вже у В. Татищева черкеська легенда пов'язується з запорозькими козаками, які, в свою чергу, оголошуються засновниками донського козацтва.

Продовжив цю традицію у другій половині XVIII ст. О. Рігельман, орієнтуючись при цьому як на писемну історіографію, так і на свідчення самих козаків – своїх сучасників. Ще у першій ґрунтовній розвідці, присвяченій донським козакам, він відзначав, що хоча донське козацтво достатньо відоме, однак з якого часу та з «яких людей» «почалися», про це відомо мало, тому що самі козаки не знають свого «прямого початку», «а уявляють, що ніби вони від якихось вільних людей, а більше від Черкес та Гірських народів, взялися». Більше того, за відомостями О. Рігельмана, донські козаки вважали себе «за природою» не від Московських людей, а тими, що обрусіли, живучи «при Росії». Вони стверджували, що: «Я, де, не Москаль, але Руський, і то по закону та вірі Православній, а не по природі»¹³⁹. Причина існування такої легенди про походження, ймовірно, пов'язана з бажанням ствердити свій самостійний статус війська на службі Російської імперії. З іншого боку, тут зіграв свою роль і географічний чинник, територіальна близькість донського козацтва до черкесів та інших «гірських народів». Далі О. Рігельман вже докладніше зупиняється на черкеській гіпотезі у пункті «Про прихід черкесів в російські місця». Тут він вже звертається не до думок козаків, а посилається на «пана таємного радника Василя Микитича Татищева», який говорить про те, що «у 14 столітті, коли в російські місця з

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Ригельман А. История или повествование о донских козаках, отколь и корда они начало свое имеют, и в какое время и из каких людей на Дону поселились, какие их были дела и чем прославились и проч. (1778). – М. : В университет. типографи, 1846. – С. 3.

Кабарди Черкеси прийшли і у князівстві Курському під владою тоді татар, зібравши багато зброю, слободи населили і грабунком промишляли, з-за багатьох на них з-за того скарг татарських, баскаком (губернатором) на Дніпро переведені, і місто Черкаси побудували, і там далі перебували». З плином багатьох років вони змішалися там з «Руськими українськими людьми», які пішли від Поляк з Краснорусії (тепер у Польщі військове староство), назвавшись згодом татарським іменем, козаки ¹⁴⁰. Таким чином, О. Рігельман повторює відомості В. Татищева, однак пов'язує прихід черкесів до Курського князівства з XIV ст. Водночас О. Рігельман очевидно вважає, що ця легенда пов'язана з походженням козацтва на Дніпрі, тобто українського. Далі він відзначає, що «Донські козаки від Українських Черкаських козаків дійсний свій початок отримали на Дону» у XVI ст. ¹⁴¹. Очевидно, що і В. Татищев, і особливо О. Рігельман намагалися через заперечення можливості застосування черкеської версії до історії виключно донського козацтва як до самостійної історії, створити уявлення про єдине явище козацтва на півдні тодішньої Російської імперії. В їх уяві і запорозьке, і донське козацтво представляло собою єдине історичне явище, окремі його етапи та згодом гілки.

Ще раз О. Рігельман до цього питання звертається у 1785 – 1786 рр., коли було ним створене «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще» ¹⁴² (надруковане вже у XIX ст). Розділ перший цього твору мав назву «Про різні оповіді, звідкіля і з яких часів і з яких народів в російських місцях козаки, на їх думку, з'явилися» («О разном повествовании, отколе и от коих времен и из каких народов в российских местах козаки, по мнению своему, быть мнят»). Головна мета автора полягала у з'ясуванні відомостей про початок та дальший розвиток козацтва. Особливо він відзначає брак відомостей про походження козацтва взагалі, відзначаючи, що певні, різні і непевні відомості є про окремих козаків – запорозьких, українських і черкаських, донських та ін. Свою мету О. Рігельман збирався досягти за допомогою вивчення відомостей різних авторів, включно з козацькими «письменниками» («из самих их писателей»), непевних переказів. Наводячи різні версії з козацького середовища про походження різних видів козацтва, знову цей автор згадує, що донці виводять своє походження від черкес. Головний висновок О. Рігельмана в цій праці полягав у запереченні іншого, крім слов'янського, «російського», «з російських місць» походження козацтва. Особливо він протистояв поширеній в українській історіографії

¹⁴⁰ Там само. – С. 6.

¹⁴¹ Там само. – С. 7.

¹⁴² Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. — К.: Либідь, 1994. – 768 с. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/rigel/rig02.htm> (25.10.2015).

хозарській версії походження козацтва. Загалом же звернення до іноетнічної версії (всупереч так званої «російської») походження козацтва, на думку О. Рігельмана, слугувало потребі козаків довести свою незалежність: «І тому не вважають себе за насправді руських людей чи чий колишні піддані»¹⁴³.

Незважаючи на те, що О. Рігельман у своїй праці середини 1780-х років критично ставився до «черкеського міфу», вже у 1788 р. з'являється друком відома двотомна праця генерал-майора І. Болтіна «Примечания на Историю древняя и нынешняя России г. Леклерка», автор якої знову повертається до цієї версії. На нашу думку, вона на той час набуває нового політичного змісту. І. Болтін достатньо тісно був пов'язаний з Україною. Так, у 1769-1779 рр. він був директором митниці у Василькові. Як зазначає Д. Шанський, І. Болтін добре ознайомився тоді з географією та топографією України, внаслідок чого написав «Географічний опис Київського намісництва», «Географічний опис Чернігівського намісництва», які загинули, ймовірно, разом зі зібранням О. Мусина-Пушкіна¹⁴⁴.

Згодом І. Болтін повернувся до Петербургу, а у 1780-х рр., ймовірно, як вважає дослідник його біографії, не без допомоги Григорія Потьомкіна, з яким був знайомий з часів військової служби, швидко просувався по кар'єрній драбині. За свідченням митрополита Євгенія, він певний час служив при Г. Потьомкіні правителем його канцелярії. Племінник Потьомкіна генерал-прокурор Олександр Самойлов свідчить, що князь Таврійський «з літераторів особливо поважав Івана Микитича Болтіна»¹⁴⁵.

І. Болтін широко використовував етимологічний підхід до пояснення окремих назв, що до певної міри пояснює його повернення до черкеської (черкаської) теорії походження козацтва. Так, відомо, що він назву кургану біля м. Лубен «Витейзе» пояснював тим, що тут поховані «витязі», що загинули у битві 1103 р. Інтерес до філологічних занять призвів до участі І. Болтіна у складанні російською Академією наук словника російської мови.¹⁴⁶

За версією Д. Шанського, книга І. Болтіна була написана в 1784-1786 рр. Це припущення, очевидно, було пов'язане з тим, що саме у 1784 р. у Парижі видана книга лікаря Кирила Розумовського Леклерка, тоді як робота І. Болтіна створена як полемічна по відношенню до цієї книги. На нашу думку, це положення вимагає уточнення. Ми пропонуємо фрагменти книги, в яких приділяється увага запорозькому

¹⁴³ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – С. 35-36.

¹⁴⁴ Шанський Д. Н. Из истории русской исторической мысли. И. Н. Болтин. – М. : Изд-во Московского университета, 1983. – С. 21.

¹⁴⁵ Дневник А. В. Храповицкого с 18 января 1782 по 17 сентября 1793 года, по подлинной его рукописи, с биографическою статтею и объяснительным указателем Николая Борсукова, члена Археографической комиссии. – М. : В университет. тип., 1901.

¹⁴⁶ Шанський Д. Н. Из истории русской исторической мысли. И. Н. Болтин. – С. 22.

козацтву, датувати більш пізнім часом, а саме 1787-1788 рр. Зокрема, за свідченням О. Самойлова, свій апологетичний по відношенню до Російської імперії твір І. Болтін написав за наполяганням Г. Потьомкіна, надруковано видання було за рахунок імператриці¹⁴⁷. Це пояснюється політичним значенням твору, який покликаний був стати черговим «антидотом» проти невірних, з погляду російської сторони, характеристик цієї держави, що поширювалися в Європі. З іншого боку, якраз до 1787-1788 рр. відноситься формування наміру перемістити запорожців (колишніх) на Тамань. Тоді йшла чергова російсько-турецька війна, і, хоча Нова Січ була зруйнована, однак уряд знову повернувся до ідеї «збирання» запорозьких козаків у війсьکو на службі Російської імперії (Військо вірних – на противагу тим, хто опинився за Дунаєм – козаків). У листі Г. Потьомкіна Катерині II у листопаді 1787 р. він говорить про пустельність Тамані, про те, що «татарам не можна перешкоджати роз'їжджати на дистанції настільки великій, де і військ по Кубані немає». На початку 1788 р. Катерина II писала Г. Потьомкіну: «Якщо тобі вдасться переманити запорожців, то зробиш ще справу добру, якщо їх поселиш у Тамані. Je crois que c'est vraiment leur place (Я думаю, що це дійсно їх місце)» (лист від 11 січня 1788 р.)¹⁴⁸. Таким чином, на нашу думку, політичні обставини сприяли поверненню, «прагматичному» чи «романтичному», в історіографію «черкеського міфу» походження козацтва.

Звертаючись до цієї теми, І. Болтін продовжує розвивати думки О. Рігельмана, виступаючи проти хозарської теорії походження козацтва, знову наголошуючи на тому, що «як малоросійські, так і донські козаки походять від руських»¹⁴⁹. Звертаючись до проблеми походження назви козак, він вважає, як, до речі, і ряд інших його сучасників, що ця назва – татарського походження. Зокрема, він відзначав, що у віддалену давнину з племен татарських, сарматських та слов'янських відокремлювались їх члени від жител у степ, складаючи «шайки», і саме «цих бродяг назвали татари, за характером їх становища та способу життя, козаками, тобто бездомними, бродягами»¹⁵⁰. Спершу серед козаків переважали татари. З часом «нищівна назва Козак перетворилася на почесну», а розбійничі шайки «отримали вид громади, що має певний порядок в своєму устрої...»¹⁵¹. За їх прикладом козаки з'явилися повсюди, «назва ця стала спільною для всіх військ кінних легкоозброєних, що служать за плату». У «Росії»

¹⁴⁷ Дневник А.В.Храповицкого с 18 января 1782 по 17 сентября 1793 года. – С. 363.

¹⁴⁸ Катерина II. Екатерина II и Г.А.Потемкин. Личная переписка. – Москва: Директ-Медиа, 2010. – 1414 с. – С. 370, 378.

¹⁴⁹ Болтин И. Примечания на Историю древния и нынешния России г. Леклерка, сочиненная генерал-майором Иоанном Болтиным. – СПб. : В тип. Горного училища, 1788. – Т. 1. – С. 339.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Там само. – С. 340-341.

(автор використовує сучасну йому термінологію, маючи на увазі територію колишньої Київської Русі), на думку І. Болтіна, ця назва відома з XIII ст., коли вони з'явилися в князівстві Курському, Мещорі та по р. Дону. Від Курських І. Болтін виводить запорозьких козаків, а від Мещерських – донських, які, на його погляд, з'явилися раніше запорозьких (хоча і мали «віддалене» спільне походження)¹⁵². Зупиняючись на питанні про походження запорозьких козаків, автор відзначає: «У 1282 році. Баскак татарський Курського князіння, закликавши Черкес з Бештау або П'ятигір'я, населив ними слободи під ім'ям козаків...». Далі, займаючись «розбоями», вони з'єдналися з «руськими», пішли в Канів до баскака, який призначив їм місце нижче по Дніпру». Вони побудували Черкеськ «з причини, що більша їх частина була народом Черкеси». Далі вони отримали від поляків місце у Переволочній, але не задовольнилися тим і укріпилися на Хортиці, згодом силою повернувши собі «свої міста Черкаськ та Канів»¹⁵³

Подібні відомості щодо походження козацтва подає в своїй праці і історик, католицький митрополит С. Сестренцевич Богуш (франкомовний варіант був надрукований у 1800 р., російський переклад – здійснений у 1806 р.)¹⁵⁴. Цікаво, що він пов'язує кавказьку (черкеську) теорію прямо з Чорноморськими козаками, своїми сучасниками, як нащадками запорозьких козаків. В описі території, історію якої він збирався висвітлити у своїй праці, під назвою «расположение сей Истории», автор згадує про «острів Тамань», вказуючи на його приналежність «до Таврії», зв'язок з історією Кримського ханства¹⁵⁵. Автор безпосередньо перебуває серед чорноморців, що наштотує на думку, що серед них були поширені перекази про кавказьке (черкеське (черкаське)) походження (бо вони тепер знаходились у безпосередній близькості від уявної батьківщини родоначальників козацтва). Про своє знайомство з побутом чорноморського козацтва свідчить сам С. Сестренцевич Богуш: «На острові Тамані, при звуці зброї вірних Чорноморських козаків, збираюся я накреслити історію цієї нової гілки (отрасли) Азійської частини Таврії». Автор при цьому намагається протиставити походження чорноморського козацтва та донського (як і І. Болтін, протиставляючи запорозьке та донське за походженням, починаючи з певного етапу в історії козацтва). Користуючись, судячи за датуванням, роботою В. Татищева, а також використовуючи праці польських авторів, роботу І. Болтіна¹⁵⁶, С. Сестренцевич Богуш знову розповідає що «у 1282 р. баскак або губернатор Курський, від імені

¹⁵² Там само. – С. 342.

¹⁵³ Там само. – С. 344-345.

¹⁵⁴ Сестренцевич Богуш С. История Царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии). – СПб. : Тип. Шнора, 1806. – Т. 1-2.

¹⁵⁵ Там само. – Т. 1. – С. 35-36.

¹⁵⁶ Там само. – Т. 2. – С. 30, 37, 38 та ін., приміт.

імператора Кипчацького, закликав у свою Губернію поселення Черкесових Козаків, з області пятигор...». Надалі з-за їх грабунків «імператор» розсіяв їх по різних місцях. Тоді Канівський губернатор дозволив їм поселитися на Дніпрових порогах. «Тут вони побудували невелике село, яке назвали Черкаском, іменем давньої своєї вітчизни». У 1320 р., «за правом завоювання», вони перейшли під владу Гедиміна, який оволодів Києвом та поширив своє володіння по обидві сторони Дніпра. Польському королю Казимиру приписується адміністративне і церковне (православне) впорядкування цієї території, і за допомогою віри укріплення на цій території перебування «давніх та нових черкаських козаків»¹⁵⁷.

С. Сестренцевич Богуш, до певної міри поділяючи погляди польської історіографії, намагається пояснити переселення козаків нижче у Переволочну. Причина цього полягала не тільки в необхідності оборони польських кордонів, а й у спрямуванні агресивних з-за безшлюбності та принципу загальної власності козаків проти татар. Однак козаки не змогли протистояти Орді та повернулися, оволоділи островом Хортиця на Дніпрі, заснувавши там укріплення, що називали «по слов'янські Січчю». Їх поповнювали з соціальних причин, шукаючи свободи, жителі «Чемної Русі»¹⁵⁸. Так розпочався період «дніпровських козаків». На думку С. Сестренцевича Богуна, так вони «змішалися ... з Черкасами та отримали назву козаків. Появу назви запорозьких козаків автор відносить до 1540 року¹⁵⁹, звинувачує ленників Сигізмунда в тому, що козаки з Вишневецьким пішли до російського царя, де отримали права мешчерських козаків, що переселилися на Дон. Козаки, що залишилися в Московії, разом з донськими побудували новий Черкаськ як свою столицю «у пам'ять свого походження». Козаки, що залишилися під покровительством Польщі, так само побудували Чигирин або Чегрин. Далі автор, відповідно своїм переконанням, простежує перебіг історії козацтва у його стосунках з Польщею та Росією, вказує на те, що причиною його конфлікту з обома державами була агресивність та грабунки¹⁶⁰. Ліквідацію Січі у 1775 р. він пов'язує з негативним відгуком з боку Румянцева-Задунайського про запорожців, над якими він здійснював керівництво під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр.¹⁶¹. Після руйнації Січі 1775 р. «запорожці скиталися довгий час навколо давнього свого житла...інші пасли отари, і нерідко кількість пастухів майже дорівнювала кількості худоби»¹⁶². Автор відзначає, що вони

¹⁵⁷ Там само. – Т. 2. – С. 32-33.

¹⁵⁸ Там само. – Т. 2. – С. 34-35.

¹⁵⁹ Там само. – Т. 2. – С. 36.

¹⁶⁰ Там само. – Т. 2. – С. 40-41.

¹⁶¹ Там само. – Т. 2. – С. 44-45.

¹⁶² Там само. – Т. 2. – С. 45.

користувалися політичним покровительством з боку Потьомкіна, який опирався на їх допомогу під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр., і за свої заслуги «на прохання Князя Потьомкіна», отримали собі для проживання землі між Бугом та Дністром. «Звідти переселені вони на острів Тамань під ім'ям Вірних Чорноморських козаків. Вони знаходяться там з 1790 року...»¹⁶³. Так ми бачимо, що С. Сестренцевич Богуш дає цілісну концепцію історії Чорноморського козацького війська, пов'язуючи його походження з П'ятигір'ям, тобто з територією, близькою до тої, на якій військо було поселене.

У XIX ст. ми зустрічаємо певний історіографічний казус, коли автор «Історії Малої Росії», Дмитро Бантиш-Каменський подає гіпотезу про кавказьке походження козацтва у «странах Задніпрських» як власний витвір. Так, він відзначає: «Чому, маючи у ризах своїх відбиток Азіатського походження, говорять мовою Слов'янською, сповідують віру Грецьку? Пропоную мою думку: Запорожці, треба думати, переселились за Дніпро з Кавказу, де тепер проживають Черкеси, народ войовничий, щ займається розбоями. Одна назва, однаковий норов, однакова схильність до набігів підтверджують цю здогадку. Чи вигнані вони з вітчизни міжусобною суперечкою, звичайною у азійських народів, чи, спустошуючи суміжні землі, обрали собі нове житло у місцях зрошуваних величним Дніпром, таких же диких, зручних з погляду несподіваних нападів. Ведучи життя войовниче, приймали вони у товариство своє всіх біглих людей й по сусідству з Південною Росією, збільшили кількість свою нашими співвітчизниками. Час згладив з лица землі корінних переселенців, але товариші їх, зберігаючи поряд з назвою Черкас, природну мову і віру батьків (яку тоді сповідували також і Черкеси)...». Д. Бантиш-Каменський порівнює також назви та час заснування міст Черкаси та Черкаськ на Дону, говорить на близькість донців до Кавказу. Опору для ймовірності своєї «здогадки» автор бачить у документальних джерелах: назва «Черкас ... в справах Колезького архіву, дається запорожцям і донцям»¹⁶⁴.

У 1830 р. російський історик Микола Полевой написав рецензію на працю Д. Бантиша-Каменського та виступив з монографією «Історія руського народу» («История русского народа»), в якій звертається до питання походження козацтва та фактично вступає у дискусію з Д. Бантишем-Каменським. Так, він заперечує будь яке, крім азійського, походження слова козак, тобто заперечує здогадки, висловлені у більш ранній польській історіографії, також версії походження назви козак, поширену у самому козацтві. Всі ці версії, з

¹⁶³ Там само. – Т. 2. – С. 46.

¹⁶⁴ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. Ч. 1. От водворения Славян в сей стране до присоединения оной в 1654 году к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. – М., 1830. – С. 109-110.

погляду М. Польового, невірно тлумачили походження цього слова від касогів та Касахії Костянтина Багрянородного, від коси (маючи на увазі, ймовірно, косу Семенівський Ріг), від коз, «козявки» – «від чого виводили ім'я козаків Карамзіни, Пясецькі, Зиморовичи» та ін. (тут він посилається на примітку у книзі Д. Бантиша-Каменського ¹⁶⁵). Посилався він на те, що в Азії «дотепер» ціла Орда Турецька називається Казаками (Киргиз-Кайсаки) (до речі, відповідно своїм поглядам М. Полевой замінив у слові «козак» другу літеру «о» на літеру «а»). «Татари та Руські приймали в XV ст. ім'я Казака в сенсі бездомовного, той, що мандрує, славний (удалець) воїн. Це ім'я дали їм вороги, але «те, у чому звинувачували Казаків вороги, становило славу їх», вони ним пишалися і закріпили за собою. Азійський же тип міг бути наданий казакам і від суміші їх з Чорними Клобуками, Торками, Берендеями. Приділивши увагу походженню козацтва, яке, можливо, розпочало свою історію «з часів, можливо, самого Батія» ¹⁶⁶, М. Полевой відзначає: «Дніпровські казаки називалися іноді Черкесами, або Черкасами. Ця назва походила, ймовірно, від міста Черкаси», а назва Черкаси, могло піти від Татарських слів: чер, дорога, кермек, відрізати, перерізати (Клапрот так виводить назву черкесів-адиле) ¹⁶⁷. «Але ця назва міста Казацького заставила думати багатьох, ніби Казаки були переселенці з Кавказу, а саме Черкеси Гірські» (М. Полевой посилається при цьому, зокрема, на Д. Бантиша-Каменського).

Д. Бантиш-Каменський повторює свою думку і наступному виданні «Истории Малой России» (Москва, 1842, ч. 1) ¹⁶⁸. Водночас у виданій у тому ж році книзі Миколи Маркевича «История Малороссии» автор очевидно вже не вважає за можливе повторювати розкритиковану ще у 1830 р. М. Полевым теорію. Натомість М. Маркевич перший етап у розвитку козацтва пояснює за допомогою чорноклобуцької теорії ¹⁶⁹.

Таким чином, розгляд процесу поєднання питання про кавказьких черкесів та запорозьких, чорноморських та донських козаків, показує, що подібне поєднання завдячувало етимологічним підходам, що використовувалися в історіописанні, історіографічній та історико-географічній традиції, яка приділяла увагу народам району кавказького П'ятигір'я. Важливу роль у відновленні уваги істориків козацтва до черкеського (черкаського) міфу зіграли політичні чинники, пов'язані з розширенням кордонів Російської імперії на Кавказі до

¹⁶⁵ Полевой Н. История русскаго народа. – М.: В тип. Августа Семена, 1833. –Т. 6. – С. 31, прим. № 17.

¹⁶⁶ Там само. – С. 29.

¹⁶⁷ Там само. – С. 35.

¹⁶⁸ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М.: В тип. Н.Степанова, 1842. – Ч. 1. – 24, 318, 80 с. – С. 96-97.

¹⁶⁹ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – 387, 10 с. – С. 8.

Кубані та визначенням статусу та завдань у цій державі Чорноморського козацького війська. У першій третині ХІХ ст. тимчасове відродження інтересу до цієї версії в працях Д. Бантиша-Каменського було пов'язано з вивченням документів, де козаки йменувалися «черкасами», а також з впливом романтизму.

Lyudmyla Novikova

To the question on Circassian (Chercasy) version on the origin of Cossacks in the historical works in XVIII – the first third of XIX c.

In the article it is paid an attention to Circassian (Chercasy) version of the question on origin of Cossacks. On the Christian population of the North Caucasus named Circassians and also who used Slav speech, for the first time was mentioned in the historic and geographical works in XVI century. In the historiography the connection between concept Circassians-cherkasy and Cossacks occurred, probably, in the XVIII century. This fact we can see in the work of Bayer, Tatischev, which were created under the conditions of the Russian Empire. One of the reasons of turning historians to the Circassian (Cherkass) version of the origin of Cossacks it was using from 16 century concerning Cossacks the term «Cherkasy». In the second half of XVIII century to this theme turned the historians, who specialized in the history of Don and Ukrainian (Zaporozhian) Cossacks (Rigelman), or pursue in their historiography activity the specific political purposes (Boltin). With the comparison of a number of documents, it occurs that Boltin as intellectual was especially valued by well-known Russian statesman Potyomkin, who dealt with the matter of renewal, after the destruction of New Sich, the Cossack troops collecting the former Zaporozhian Cossacks, for the purpose to use them on the service of the Russian Empire. Our attention the fact drew that the Boltin's work, in which he deals with the Circassian (Cherkass) origin of Cossacks, issued in the same period (1788 year), when Ekaterina II wrote Potyomkin about the probability of the migration of the former Zaporozhian Cossacks to Taman, where they had to fulfill the military functions which were important for the empire. Thus, the using of the Circassian version of the origin of Cossacks in the Boltin's work acquired political nature, it made the possibility to connect with the historical arguments Zaporozhian Cossacks with the North-Caucasian region. At the turn of XVIII-XIX century another author, who visited Taman, and who have seen Black Sea Cossack army, mostly composed of former Zaporozhian Cossacks, applied the Circassian (Cherkass) version to them, connected this army with the region of North Caucasus. This fact allows to confirm our conclusion that in the Boltin's work this version appears under the effect of the concrete political factors, connected with the circumstances of creation of Black Sea Cossack army and determination its territory. In the first third of XIX century this concept was defends, as his own, by historian Bantysh-Kamienski. However, under the new conditions it did not obtain support from other historians, who search for the new explanations of origin of Cossacks.

Key words: *Circassian (Chercasy) version; Zaporozhian Cossacks; Black Sea Cossacks; historiography on Cossacks in XVIII c.; historiography on Cossacks in XIX c.*

Людмила Новикова

К вопросу о черкесской (черкасской) версии происхождения казачества в исторических работах XVIII – первой трети XIX ст.

В статье уделяется внимание черкесской (черкасской) версии происхождения казачества. О христианском населении Северного Кавказа, название которого черкесы, и которое также употребляет славянскую речь, впервые упоминается в историко-географических работах XVI века. В

историографіи соединение понятия черкесы-черкасы и казаки произошло, вероятно, уже в XVIII веке. Это можно проследить в работах Байера, Татищева, созданных в условиях Российской империи. Одной из предпосылок обращения историков к черкесской (черкасской) версии происхождения казачества было употребление еще с XVI века по отношению к казакам названия «черкасы». Во второй половине XVIII века к этой теме обращаются историки, которые специализируются на истории донского и украинского(запорожского) казачества (Ригельман), или преследуют в своей историографической деятельности определенные политические цели (Болтин). При сопоставлении ряда документов, оказывается, что Болтина как интеллектуала особенно ценил известный российский государственный деятель Потемкин, который занимался делом возобновления, после уничтожения Новой Сечи, казацкого войска за счет бывших запорожцев, с целью использования его на службе Российской империи. Наше внимание привлек тот факт, что работа Болтина, в которой речь идет о черкесском (черкасском) происхождении казачества, вышла в тот же период (1788 год), когда, Екатерина Вторая писала Потемкину о вероятности переселения бывших запорожцев на Тамань, где они должны были выполнять важные для империи функции военного характера. Таким образом, употребление черкесской версии происхождения казачества в работе Болтина приобрело политический характер, позволяя связать с помощью исторических аргументов запорожское казачество с северокавказским регионом. На рубеже XVIII-XIX веков другой автор, который побывал на Тамани, в среде Черноморского казацкого войска, созданного с привлечением бывших запорожцев, прямо связывает происхождение этого войска с черкесской (черкасской) версией. Это еще раз подтверждает наш вывод о том, что в работе Болтина эта версия появилась под влиянием конкретных политических факторов, связанных с обстоятельствами создания и определения территории для Черноморского казацкого войска. В первой трети XIX века эту концепцию как собственную, отстаивает историк Бантыш-Каменский. Однако в новых условиях она не получила поддержки со стороны других историков, которые ищут новые объяснения истокам казачества.

Ключевые слова: черкесская (черкасская) теория; запорожские казаки; черноморские казаки; историография казачества в XVIII в.; историография казачества в XIX в.

УДК 94(477) «19/20»

Олена Бачинська

**«СТАМБУЛЬСЬКИЙ НАПРЯМОК» ПОХОДІВ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ
в першій чверті XVII ст.
(на сторінках наукових видань кінця XIX – початку XX ст.)**

Перша половина XVII ст. визначається активною зовнішньою діяльністю українського козацтва: війни з Річчю Посполитою, Московським царством, Молдовою, Кримським ханством. Не виключення становила й Османська імперія. Морські походи на різні міста та фортеці імперії мали значний резонанс в міжнародній політиці та у сучасників тих подій. Наслідками цих походів українського козацтва були війни Османської імперії з Річчю Посполитою, залучення козацтва до військових союзів Західної Європи, участі в Тридцятилітній війні. Мета даної роботи з'ясувати, які саме документи та точки зору домінували в історичних наукових виданнях кінця XIX – початку XX ст. відносно найважливіших походів на Стамбул, оскільки вони залишаються на сьогодні